

Мілтон Фрідман
за участі Роуз Фрідман

КАПІТАЛІЗМ І СВОБОДА

Переклала з англійської
Неля Рогачевська

«Наш формат» • Київ • 2017

Присвячується Джанет,
Девідові та їхнім одноліткам,
яким належить нести смолоскип
свободи в наступному колі

ВІД АВТОРА

Ця книжка — давно задуманий результат серії лекцій, прочитаних у червні 1956-го року на конференції в Уобашському університеті. Конференція відбувалася під орудою Джона Ван Сикля і Бенджаміна Роггі, а фінансував її фонд Волкера. Упродовж наступних років я прочитав аналогічні лекції на Волкерівських конференціях у Клермонтському коледжі (організатор Артур Кемп), в Університеті Північної Кароліни (організатор Кларенс Філбрук) і в Державному Університеті штату Оклахома (організатор Ричард Лефтвич). Кожного разу я викладав зміст перших двох розділів цієї книги, присвячених принциповим питанням, а потому застосовував ці принципи до широкого кола конкретних проблем.

Я вдячний організаторам цих конференцій не тільки за те, що вони запросили мене виступити з лекціями, але — і ще більшою мірою — за висловлену ними критику та зауваження, а також за дружнє заохочення записати ці лекції принаймні у чорновому варіанті; окрім того, я вдячний співробітникам Фонду Волкера Ричарду Корнуелу, Кеннету Темплтону та Івену Бірлі, чиїми стараннями були

організовані конференції. Я також у боргу перед їхніми учасниками, чиї проникливі зауваження, глибока зацікавленість проблемами, що розглядались, і неослабний ентузіазм спонукали мене переглянути багато положень і виправити чимало помилок. Ця серія конференцій належить до числа найбільш яскравих і плідних моментів мого інтелектуального життя. Немає потреби говорити, що, мабуть, жоден із керівників або учасників цих конференцій не погодиться повною мірою з усім, написаним у моїй книзі. Проте хочеться сподіватися, що вони не проти, щоб узяти на себе частку відповідальності за неї.

Висловленими в цій книзі поглядами і багатьма деталями я завдячую своїм учителям, колегам і друзям, і в першу чергу групі видатних науковців, з якими я мав честь співпрацювати у Чиказькому університеті, — Френку Найту, Генрі Саймонсу, Ллойдю Мінцу, Аарону Директору, Фрідріху Гаєку і Джорджу Стиглеру. Я перепрошую їх за те, що в процесі викладу не спромігся зазначити авторство багатьох ідей, котрі належали їм. Я багато чого в них навчився, і те, чого я навчився, зробилося невід'ємною складовою мого власного світогляду, тому я просто не знав, коли треба, а коли не треба робити посилання.

Я не наслідую назвати імена багатьох, перед ким завинив, щоб не образити тих, кого я випадково проминув. Та не можу не згадати

власних дітей, Дженет і Девіда, чиє небажання приймати будь-що на віру змусило мене викласти спеціальні проблеми доступною мовою і таким чином прояснило й моє власне розуміння і, сподіваюся, мій виклад цих проблем. Поспішаю додати, що вони також беруть на себе частку відповідальності, проте не розписуються в тотожності поглядів.

Я вільно користувався раніше оприлюдненими матеріалами. У розділі 1 опрацьовано матеріал, надрукований раніше під тією самою назвою, що й сама книга, у збірнику «Essays in Individuality» (Ed. by Felix Morley, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1958), а потому в переробленому вигляді, але з тією самою назвою у часописі *The New Individualist Review* (Vol. I № 1 [April 1961]). Розділ 6 є переробкою однойменної статті, вперше надрукованої у збірнику «Economics and the Public Interest» (Ed. by Robert A. Solo. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1955). Фрагменти інших розділів так само запозичені з різних моїх попередніх статей і книг.

Рефрен «якби не моя дружина, книга ця не була б написана» зробився загальником академічних передмов. Однак у моєму випадку саме так і є. Вона збрала до купи уривки різних лекцій, скомпонувала в єдине ціле різноманітні варіанти, переклала лекції мовою, ближчою до літературної англійської, і була моєю головною

натхненницею впродовж усієї роботи. Посилання на її участь, розташоване на титульному аркуші, хіба що применшує її роль.

Моя секретарка Мюріель Портер у важкі хвилини була для мене надією та опорою, і я перед нею в невідплатному боргу. Вона передрукувала більшу частину рукопису, так само, як і багато чого із більш ранніх варіантів та уривків.

ВСТУП

У своїй інавгураційній промові президент Кеннеді сказав слова, які потім часто цитувалися: «Не питайте, що може зробити для вас ваша країна; питайте, що ви можете зробити для своєї країни». Вражаючим знаменням нашого часу стало те, що суперечки з приводу цієї фрази зосередилися на її джерелі, а не на її змісті. Ані перша, ані друга частина цієї заяви не виражає стосунків між громадянином і державою, котрі були б гідними ідеалів вільної людини, яка живе у вільному суспільстві. Патерналістське «що може зробити для вас ваша країна» має на увазі, що держава уявляється опікуном, а громадянин — суб'єктом піклування, хоча така точка зору йде врозріз із переконанням вільної людини, що вона сама відповідальна за власну долю. Органістичне «що ви можете зробити для своєї держави» припускає панівну, ба навіть сакральну роль держави, тим часом громадянин мислиться як слуга чи прислужник. Для вільної людини її країна має бути сукупністю індивідуумів, які її складають, а не певною вищою інстанцією. Вільна людина пишається спільним надбанням і зберігає вірність загальним традиціям. Однак вона дивиться на державу як на засіб, знаряддя,

а не як на джерело милостей і дарунків і аж ніяк не пана й Бога, яким слід сліпо підкорятися та покірно слугувати. Вільна людина не визнає жодної національної мети, якщо вона не є консенсусом цілей, до яких прагне кожен окремий громадянин. Вона не визнає жодного національного завдання, якщо воно не є гармонійним поєднанням завдань, яким поокремо слугують громадяни.

Вільна людина не питатиме ні про те, що може зробити для неї її країна, ні про те, що вона сама може зробити для своєї країни. Натомість вона питає: «Що я та мої співвітчизники можемо зробити за допомогою держави задля того, щоб нам легше було виконувати власні індивідуальні обов'язки, домагатися власних окремих цілей і, передусім, захищати нашу свободу?» Окрім цього питання, вона поставить інше: «Як ми можемо запобігти тому, щоб створена нами держава перетворилася на Франкенштейнового монстра і занастила ту саму свободу, котру ми довірили їй охороняти?» Свобода — це рідкісна й тендітна рослина. Розум запевняє нас, а історія підтверджує, що головною загрозою свободі є концентрація влади. Держава необхідна для збереження нашої свободи, і вона ж є знаряддям, за допомогою якого ми можемо користуватися цією свободою, проте, все-таки якщо влада концентрується в руках політиків, вона перетворюється на загрозу нашій свободі. Навіть

якщо ті, до чийх рук спершу потрапила влада, будуть людьми доброї волі і навіть якщо ця влада їх не розбестить, пізніше вона і привабить, і виплекає людей цілковито іншої породи.

Як ми можемо використати потенціал держави, уникнувши водночас небезпеки, що загрожує свободі? Два загальні принципи, втілені в нашій конституції, містять у собі відповідь, котра досі захищає нашу свободу, хоча, зведена в закон, неодноразово порушувалася на практиці.

Передусім, мають бути обмежені повноваження держави. Головна її функція мусить полягати в тому, щоб захищати нашу свободу як від недружнього оточення, так і від наших же співгромадян: підтримувати лад і законність, забезпечувати виконання договорів між приватними особами та заохочувати ринкову конкуренцію. Попри свою головну функцію, держава може час від часу допомагати нам спільно створювати те, що нам складніше або дорожче створити самотужки. Однак будь-яке подібне використання держави таїть у собі загрозу. Уникати такого використання держави в нас немає ні потреби, ні можливості. Та перш ніж це зробити, слід упевнитися, що одержувані переваги достатньо наочні й вагомі.

Спираючись головним чином на добровільне співробітництво і приватну ініціативу (як в економіці, так і в інших видах діяльності), ми зможемо досягти того, щоби приватний сектор

служував противагою сектору державному та надійно оберігав свободу слова, віросповідань та думки.

Другий загальний принцип полягає в тому, що державну владу слід розосередити. Якщо вже наділяти уряд владою, то краще, щоб він користався нею у графстві, а не у штаті, а в штаті — краще, ніж у Вашингтоні. Якщо мені не до вподоби те, що робить місцева влада, чи то буде прибирання сміття, зонування посівів, чи шкільна освіта, я можу переїхати в інше місце, і хоча на такий крок наважується небагато людей, сама така можливість уже є засобом обмеження влади. Якщо мені не до вподоби те, що робить мій штат, я вільний переїхати в інший. Та якщо мені не до душі те, що накидає мені Вашингтон, у нашому світі, де нації ревно оберігають себе, варіантів у мене обмаль.

Зрозуміло, що саме проблемність ухилення від розпоряджень федерального уряду робить централізацію настільки привабливою для багатьох її прихильників. Вони гадають, що та дозволить їм більш успішно запроваджувати програми, котрі, на їхню думку, служують суспільному благу, хай то буде перерозподіл доходів на користь бідних за рахунок багатих або на користь державних потреб за рахунок приватних. У певному сенсі вони мають рацію. Та в цієї медалі два боки. Той, хто має владу, щоб творити добро, одночасно одержує можливість

творити зло; сьогодні влада належить одним, а завтра, можливо, — іншим; іще важливіше, що те, у чому один вбачає благо, іншому уявляється злом. Велика трагедія гонитви за централізацією, так само як і за розширенням державних повноважень, полягає в тому, що починають її здебільшого люди доброї волі, котрі самі ж першими оплакуватимуть її наслідки.

Захист свободи від зазіхань є головним мотивом для обмеження й децентралізації державної влади. Проте є й конструктивний чинник. Найвизначніші досягнення цивілізації в будь-якій царині — малярства чи архітектури, науки чи літератури, промисловості чи сільського господарства — ніколи не походили від центрального уряду. Колумб вирушив шукати нових шляхів до Китаю не за вказівкою парламентської більшості, хоча його частково фінансував абсолютний монарх. Ньютон і Лейбніц, Ейнштейн і Бор, Шекспір, Мільтон і Пастернак, Вітні, Маккормик, Едісон і Форд, Джейн Адамс, Флоренс Найтінгел та Альберт Швейцер — усі вони відкрили нові рубежі у людському знанні, літературі, техніці або у справі полегшення людських страждань не за вказівкою уряду. Їхні звершення були творінням їхнього власного генію, твердих переконань меншості та суспільної атмосфери, що надавала простір розмаїттю і своєрідності.

Державі ніколи не під силу буде змагатися в

своєрідності і різноманітності з діяльністю окремого індивіда. Запропонувавши єдині норми забезпечення житлом, харчами чи одягом, держава, поза сумнівом, може підвищити рівень життя більшості населення; встановивши єдині норми в царині освіти, будівництва доріг або каналізації та водопостачання, центральний уряд, безумовно, здатен підвищити рівень обслуговування на місцях, а то і в середньому по країні. Та в ході цих запроваджень на зміну прогресові прийде стагнація; одноманітною посередністю держава замінить своєрідність, необхідну для того експериментування, яке може поставити тих, хто завтра пастиме задніх, вище за сьогоднішніх середнячків.

Частина цих фундаментальних проблем розглядається у пропонованій книзі. Її головна тема — роль капіталізму вільної конкуренції (тобто організації лівової частки економічної діяльності в рамках приватного підприємництва, що діє на вільному ринку) як системи економічної свободи і необхідної умови для свободи політичної. Супутня тема книги — це роль, яку слід надати державі у суспільстві, що сповідує свободу і спирається в організації економічної діяльності переважно на ринок.

У двох початкових розділах ці питання розглядаються на абстрактному рівні — в принципі, радше ніж у практиці. У наступних

розділах ці принципи прикладаються до цілої низки конкретних проблем.

Абстрактне формулювання цілковито спроможне бути повним і вичерпним, хоч у двох наступних розділах цього ідеалу досягти не вдається. Однак питання про застосування відповідних принципів не можна розглянути вичерпно навіть у теорії. Кожен день додає нових проблем і нових обставин. Ось чому роль держави неможливо раз і назавжди передбачити в сенсі її конкретних функцій. А тому нам слід час від часу переглядати питання про те, як незмінні, на наш погляд, принципи співвідносяться з поточними проблемами. Побічним продуктом такого перегляду неодмінно стане додаткова перевірка і поглиблення нашого розуміння цих принципів.

Викладені у цій книзі політичні та економічні погляди було б вельми зручно позначити певним ярликом. Найбільш правомірним і доречним означенням буде «лібералізм». На жаль, «як найвищий, хоча й ненавмисний комплімент недружні до системи приватного підприємництва завбачливо експропріювали її означення»¹, тому у США термін «лібералізм» набув зовсім не того сенсу, в якому його розуміли у XIX столітті або в якому його розуміють нині у більшості країн європейського континенту.

Інтелектуальний рух, що розвинувся наприкінці XVIII — на початку XIX століття і мав

назву «лібералізм», наголошував на свободі як кінцевій меті, і на індивіді як кінцевій одиниці суспільства. Усередині країни він підтримував вільну конкуренцію як засіб послаблення ролі держави в економічній царині та відповідно — посилення ролі індивіда; у закордонних справах він виступав за свободу торгівлі як засіб мирного і демократичного єднання усіх націй планети через взаємозв'язки. У царині політичній він обстоював розвиток представницького урядування і парламентських інституцій, обмеження державної сваволі та захист громадянських свобод індивіда.

З кінця ХІХ століття, і особливо після 1930-х років у США, термін «лібералізм» набув цілковито іншого наголосу, тим паче у сфері економічної політики. Він став ототожнюватися з прагненням покладатися для досягнення бажаних цілей на державу більше, ніж на добровільні приватні домовленості. Гаслом лібералізму стала не свобода, а добробут і рівність. Ліберал ХІХ століття вважав за найдієвіший засіб підвищення добробуту та досягнення рівності розвій свободи; ліберал ХХ століття почав обстоювати відродження курсу на державне втручання і патерналізм, проти якого боровся класичний лібералізм. Повертаючи стрілки годинника назад, до меркантилізму ХVІІ століття, він полюбляє побіжно таврувати справжніх лібералів як реакціонерів!

Зміна сенсу, що вкладається в поняття «лібералізм», в економічній царині є більш різюча, ніж у політичній. Ліберал ХХ століття, точнісінько так само, як і ліберал століття ХІХ, виступає за парламентські установи, представницьке правління, громадянські права тощо. Однак навіть у політичних питаннях спостерігається суттєва різниця. Як ревнитель свободи, який дивлячись із острахом на централізацію влади чи то в урядових, чи то у приватних руках, ліберал ХІХ століття надавав перевагу політичній децентралізації. Ліберал ХХ століття жадає дії і вірить у добродійність влади, допоки вона перебуває в руках уряду, котрий теоретично контролюється виборцями, тому він обстоює централізоване урядування. Розмірковуючи, де зосередити владу, він надасть перевагу штатові перед містом, федеральному урядові — перед штатом, а всесвітній організації — перед національним урядом.

Через викривлення терміна «лібералізм» світогляд, який раніше мав цю назву, сьогодні часто позначають словом «консерватизм». Однак це малопридатна альтернатива. Ліберал ХІХ століття був радикалом як в етимологічному сенсі (він завжди прагнув дійти до самісінької суті), так і в політичному: він виступав за кардинальну зміну суспільних інститутів. Таким мав би бути і його сучасний спадкоємець. Ми не бажаємо консервувати державне втручання,

яке так обмежує нашу свободу, хоча, зрозуміло, ми згодні зберегти ті форми цього втручання, що їй сприяють. Окрім того, на практиці термін «консерватизм» почав застосовуватися до широкого кола поглядів, які настільки не поєднуються, що на наших очах, поза сумнівом, з'являться означення на взірець «ліберально-консервативний» або «консервативно-аристократичний».

Почасти через небажання віддавати цей термін прихильникам заходів, які знищують свободу, почасти через невміння відшукати доречну альтернативу, я розв'яжу ці складнощі, використовуючи слово «лібералізм» у його первісному значенні, а саме — у сенсі поглядів вільної людини.

¹ Schumpeter J. History of Economic Analysis. New York: Oxford University Press. 1954. P. 394.

Розділ 1. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СВОБОДИ

Широко поширена думка, що політика й економіка — речі різні й між собою майже не пов'язані, що особиста свобода — це питання політичне, а матеріальний добробут — економічне, і що будь-який політичний лад можна поєднати з будь-яким економічним. Головними сучасними виразниками цього уявлення є численні проповідники «демократичного соціалізму», які безумовно засуджують обмеження особистої свободи, що нав'язуються «тоталітарним соціалізмом» у Росії², і водночас упевнені, що країна може взяти на озброєння основні риси тамтешнього економічного устрою і все-таки забезпечити особисті свободи завдяки ладові політичному. Основна теза цього розділу полягає в тому, що така думка помилкова, бо між економікою та політикою існує тісний взаємозв'язок, що можливі лише певні комбінації політичного та економічного устрою суспільства і що, зокрема, соціалістичне

суспільство не може бути водночас і демократичним (у тому сенсі, що воно не може гарантувати особистих свобод).

Економічний лад відіграє подвійну роль у розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних стосунків, певна річ, є складовою свободи в широкому сенсі, тому економічна свобода є самоціллю. З іншого боку, економічна свобода — це необхідний засіб для досягнення свободи політичної.

Першу з двох наведених ролей економічної свободи слід підкреслити особливо, оскільки інтелектуали не схильні надавати цьому аспекту свободи великого значення. Як правило, вони з презирством ставляться до того, що уявляється їм матеріальним боком життя, і розглядають своє власне прагнення до нібито більш високих цінностей як більш значущу обставину, що заслуговує особливої уваги. Однак якщо не для інтелектуалів, то для більшості громадян країни економічна свобода щонайменше порівнювана за своїм значенням з економічною свободою як засобом для досягнення свободи політичної.

Англійський громадянин, який після Другої світової війни не мав можливості провести відпустку в США через валютні обмеження, був позбавлений одного з основних аспектів свободи не меншою мірою, ніж американський громадянин, якого не пускали провести відпустку в Росії через розбіжність у політичних поглядах.

На перший погляд, в одному випадку йшлося про економічне обмеження свободи, а в другому — про політичне, проте суттєвої різниці між ними немає.

Громадянин США, котрого закон зобов'язує виділити, скажімо, 10 % свого доходу на купівлю певного пенсійного контракту, що контролюється державою, тим самим позбавляється відповідної частки своєї власної свободи. Наскільки відчутним може бути таке обмеження і наскільки близьке воно до обмеження релігійної свободи, яку всі зараховують до свобод «громадянських» або «політичних», а не «економічних», яскраво відображено в одному епізоді, що стосувався групи фермерів із секти амішів. Виходячи зі своїх принципів, ця секта розглядала обов'язкові федеральні пенсійні програми як зазіхання на їхню власну індивідуальну свободу, а тому відмовлялася сплачувати податки і приймати виплати з соціального забезпечення. У результаті частину худоби, що належала їй, було продано з аукціону для покриття внесків на соціальне забезпечення, котрі їм належало сплатити. Звичайно, кількість громадян, які розглядають обов'язкове пенсійне забезпечення як таке, що зачіпає та обмежує їхню свободу, ймовірно, незначна, але люди, віддані свободі, ніколи не виходили з більшості голосів.

Громадянин США, котрий за законами різних

штатів не має права працювати на обраній ним ниві, якщо не одержить ліцензію на цей вид діяльності, так само позбавляється суттєвої частки своєї свободи. Те саме можна сказати про людину, яка бажає виміняти якісь свої товари, для прикладу, на годинника у швейцарця, проте не має змоги це зробити через імпорту квоту. Те саме можна сказати про каліфорнійця, запротореного у в'язницю відповідно до так званих «законів про справедливу торгівлю» (fair trade laws) за те, що продавав протипохмільний засіб «Алка-Зельтцер» за ціною, нижчою від встановленої виробником. Те саме можна сказати і про фермера, який не має права вирощувати стільки пшениці, скільки вважає за потрібне. І так далі. Цілком очевидно, що економічна свобода сама по собі є винятково важливим компонентом свободи взагалі.

Якщо розглядати економічний устрій як засіб для досягнення політичної свободи, він набуває особливої значущості через свій вплив на концентрацію та розосередження влади. Економічна організація, що безпосередньо забезпечує економічну свободу, а саме — капіталізм вільної конкуренції сприяє і розвиткові політичної свободи, позаяк відокремлює економічну владу від політичної і таким чином дозволяє першій компенсувати другу.

Історики в один голос твердять про зв'язок

між політичною свободою та вільним ринком. Мені не відомий жоден приклад існування суспільства, яке вирізнялось би великою політичною свободою і водночас не користувалося би для організації значної частини економічної діяльності чимось на кшталт вільного ринку.

Оскільки ми живемо у переважно вільному суспільстві, то схильні забувати, яким коротким є проміжок часу і наскільки мала та частина земної кулі, де будь-коли існувала бодай якась форма політичної свободи: зазвичай стан людства — це тиранія, рабство і страждання. Західний світ ХІХ і початку ХХ століття є разючим винятком із загальної тенденції історичного розвитку. У цьому разі політична свобода, поза сумнівом, прийшла разом із вільним ринком і розвитком капіталістичних установ. Такі самі витоки політичної свободи у грецької золоті доби й в початковій стадії розвитку Риму.

Історія наводить на думку про те, що капіталізм є лише необхідною умовою політичної свободи. Вочевидь, ця умова недостатня. Фашистську Італію та Іспанію, Німеччину в різні періоди за останні 70 років, Японію перед Першою і Другою світовими війнами і царську Росію кількох десятиліть перед Першою світовою війною не можна навіть з великим перебільшенням охарактеризувати як політично вільні країни. Втім, у кожній із них панівною

формою економічної організації було приватне підприємництво. Із чого випливає, що можна мати капіталістичний у своїй основі економічний устрій і водночас не мати вільного політичного ладу.

Ба, навіть у перерахованих країнах громадяни мали набагато більше свободи, ніж громадяни сучасної тоталітарної держави, на взірець Росії або нацистської Німеччини, в яких економічний тоталітаризм поєднувався з політичним. Навіть у царській Росії деякі громадяни могли, за певних обставин, поміняти місце роботи без дозволу політичної влади, тому що капіталізм і наявність приватної власності відігравали роль певної противаги до централізованої влади держави.

Взаємовідносини між економічною та політичною свободою складні та жодним чином не односторонні. На початку XIX століття Бентам і філософи-радикали були схильні розглядати політичну свободу як засіб для досягнення свободи економічної. На їхню думку, масам заважають накладені на них обмеження, і якщо політичні реформи нададуть виборче право більшості населення, люди оберуть те, що для них краще, тобто проголосують за вільну конкуренцію. Заднім числом не можна сказати, що вони не мали рації. Були проведені значні політичні реформи, слідом за ними — реформи економічні, спрямовані до більшої свободи

підприємництва (*laissez faire*). Наслідком таких змін в економічному устрої суспільства стало колосальне покращення добробуту мас.

За торжеством бентамівського лібералізму в Англії XIX століття не забарилася реакція у вигляді посилення державного втручання в економічну сферу. Дві світові війни різко посилили цю тенденцію до колективізму в Англії, як і в інших країнах. Панівною турботою в демократичних країнах став добробут, а не свобода. Розгледівши зачаєну тут загрозу індивідуалізові, інтелектуальні спадкоємці філософських радикалів — назвемо тільки Дайсі, Мізеса, Гаєка та Саймонса — висловили застереження, що безперервний рух до централізованого контролю за економічною діяльністю виявиться «Шляхом до рабства» (так названо книгу Гаєка, де проведено проникливий аналіз цього процесу). В економічній свободі вони вбачали передусім засіб для досягнення свободи політичної.

Події періоду після Другої світової війни виявили ще й інше співвідношення між економічною та політичною свободою. Колективістське економічне планування насправді обмежило індивідуальну свободу. Проте бодай у низці країн це в результаті призвело не до придушення свободи, а до докорінних змін в економічній політиці. Найбільш разючий приклад знову надає Англія.

Переломним пунктом виявився, ймовірно, указ про «контроль над заняттями» (control of engagements), який лейбористська партія, незважаючи на висловлювані застереження, вважала за необхідне ухвалити задля здійснення своєї економічної політики. Цей закон, якби він був повною мірою втілений у життя і ретельно виконувався, призвів би до централізованого розподілу людей за родами занять. Це настільки ішло врозріз із особистою свободою, що новий закон виконувався у надто незначній меншості випадків, і він протримався зовсім недовго. Скасування його призвело до рішучих змін в економічній політиці, що характеризувалися меншою довірою до централізованих «планів» і «програм», зняттям багатьох обмежень і наданням переваги приватному ринкові. Подібні політичні зрушення відбулися в більшості демократичних країн.

Ці політичні зсуви пояснюються передусім тим, що централізоване планування досягло незначного успіху, а почасти й зовсім не досягло бажаної мети. Однак сама ця невдача може бути — принаймні, певною мірою, — списана на політичні наслідки централізованого планування і небажання довести його до логічного завершення, коли виникає необхідність переступити через права особи, що цінуються надто високо. Цілком можливо, що це зрушення — тільки тимчасова пауза

у колективістській тенденції нашого³ століття. Навіть якщо це так, то воно характеризує тісний взаємозв'язок між політичною свободою та економічним устроєм.

Історичний досвід сам по собі ніколи не буває переконливим. Можливо, розширення свободи лише суто випадково збіглося в часі з розвитком капіталу і ринкових інститутів. Чому між ними неодмінно має бути взаємозв'язок? Які логічні зв'язки між економічною та політичною свободою? Розглядаючи ці питання, ми спершу обговоримо ринок як безпосередній компонент свободи, а потому — опосередкований взаємозв'язок між ринковими відносинами і політичною свободою. Побічним продуктом аналізу стане ескіз ідеального економічного устрою вільного суспільства.

Як ліберали, оцінюючи соціальні інститути, ми виходимо зі свободи індивіда (або, можливо, сім'ї) як нашої кінцевої мети. У цьому сенсі свобода набуває цінності тільки у стосунках між людьми: для Робінзона Крузо, який опинився на пустельному острові без П'ятниці, вона позбавлена будь-якого сенсу. На своєму острові Робінзон Крузо підлягає «утискам»; «влада» його обмежена так само, як обмежене коло наявних у нього альтернатив; однак у тому сенсі, в якому ми її розглядаємо, проблема свободи перед ним не постає. Так само у суспільстві наявність свободи нічого не говорить про те, що індивід

робить зі своєю свободою; це не всеосяжна етика. Насправді, одна з головних цілей ліберала полягає в тому, щоб залишити етичну проблему індивідові; хай він сам сушить нею собі голову. «Насправді» важливі етичні проблеми — це ті, що постають перед індивідом у вільному суспільстві: що йому робити зі своєю свободою? Таким чином, ліберал виокремлює два набори цінностей: цінності, що стосуються взаємин між людьми, — контекст, у якому він надає пріоритет свободі, — і цінності, необхідні індивідові, щоб скористатися своєю свободою, — а це царина індивідуальної етики й філософії.

Ліберал вважає, що люди недосконалі. Для нього проблема соціальної організації є настільки негативною проблемою утримання «поганих» людей від скоєння зла, наскільки вона є проблемою допомоги «хорошим» людям у творенні блага; зрозуміло, «поганими» й «хорошими» можуть бути ті самі люди: все залежить від того, хто про них судить.

Головна проблема соціальної організації полягає в тому, як скоординувати економічну діяльність якомога більшого числа людей. Навіть у відносно відсталих суспільствах для ефективного використання наявних ресурсів необхідний розподіл праці та спеціалізація функцій. У суспільствах високорозвинених рівень координації, потрібної для всебічного використання можливостей, пропонованих

сучасною наукою і технікою, незмірно вищий. Буквально мільйони людей зайняті щоденною доставкою одне одному хліба насущного, не кажучи вже про щорічну зміну автівок. Поборник свободи опиняється перед нелегким завданням: як поєднати цю загальну взаємозалежність з індивідуальною свободою.

Проте існують лише два способи координації економічної діяльності мільйонів. Перший — централізоване керівництво, пов'язане з примусом; такими є методи армії та сучасної тоталітарної держави. Другий — це добровільна співпраця індивідів; таким є метод, що ним користується ринок.

Можливість координації через добровільне співробітництво засновується на елементарній — хоча й такій, яка часто-густо заперечується, — тезі, що з економічної операції зиск мають обидві сторони, — за тієї умови, що ця операція добровільна та обдумана з обох боків поінформованими суб'єктами.

Взаємообмін, таким чином, може забезпечити координацію без принуки. Робочою моделлю суспільства, організованого за посередництва добровільного взаємообміну, є вільна приватновласницька ринкова економіка, тобто те, що ми називаємо капіталізмом вільної конкуренції.

У найпростішій формі таке суспільство складається з низки самостійних приватних

господарств — із сукупності Робінзонів Крузо, якщо хочете. Кожне з цих господарств використовує свої наявні ресурси для виробництва товарів і послуг, які воно обмінює на товари і послуги, вироблені іншими господарствами, роблячи це на умовах, взаємоприйнятних для обох учасників угоди. Таким чином, воно одержує можливість задовольнити свої потреби непрямим чином, виробляючи товари і послуги для інших, а не безпосередньо для свого власного користування. Спонукальним мотивом для прийняття такого опосередкованого варіанту є, зрозуміло, збільшення сукупного продукту, викликане розподілом праці та спеціалізацією функцій. Оскільки у господарства завжди є альтернативний вихід — виробляти безпосередньо для себе, в нього не виникає потреби вступати в обмін, якщо воно не отримає від цього зиску. Себто, якщо обидві сторони нічого не виграють від обміну, той і не відбудеться. Тому співробітництво досягається без примусу.

Спеціалізація функцій і розподіл праці дадуть не так уже й багато, якщо кінцевою виробничою одиницею буде приватне господарство. У сучасному суспільному житті ми просунулися набагато далі. Ми створили підприємства, які виступають посередниками між індивідами як продавцями й покупцями товарів. І так само

спеціалізація функцій і розподіл праці дали б не так багато, якби ми і далі поклалися на бартер, обмінюючи один товар на інший. Як еквівалент і засіб сприяння обміну були вигадані гроші, які дають можливість відокремити один від одного акти купівлі й продажу.

Незважаючи на важливу роль підприємств і грошей у нашій економіці та численні складні проблеми, що ними створюються, головну особливість ринкового методу здійснення координації можна повного мірою продемонструвати на прикладі простої ринкової економіки, де немає ані підприємств, ані грошей. Як у цій простій моделі, так само й у складній ринковій економіці, що використовує підприємства і гроші, кооперація є суто індивідуальною та добровільною за тієї умови, що а) підприємства перебувають у приватній власності, так що кінцевими сторонами домовленості є індивіди, і що б) індивіди наділені повною свободою вступати або не вступати у кожну конкретну угоду, так що всі операції є суворо добровільними.

Набагато легше висунути ці умови у вигляді загальних принципів, аніж роз'яснити їх детально або вказати конкретно, які саме установи найбільшою мірою сприяють їхньому додержанню. Саме цим питанням присвячена значна частина спеціальної економічної літератури. Найголовніше — це забезпечити

законність, щоб не припустити фізичного примусу одного індивіда іншим і забезпечити дотримання добровільно укладених контрактів, надаючи таким чином підтримку «приватним» ініціативам. Попри це, найбільша складність пов'язана, ймовірно, з монополіями (які піддають утискам реальну свободу, закриваючи для індивіда альтернативний доступ до певного конкретного акту обміну), а також із «зовнішнім ефектом», тобто із впливом на третіх осіб, за який нереально стягувати з них платню чи виплачувати їм компенсацію⁴. Ці проблеми розглядатимуться докладніше в наступному розділі.

Доки зберігається реальна свобода взаємообміну, головна особливість ринкової організації економічної діяльності полягає в тому, що в більшості випадків вона не дозволяє одній особі втручатися в діяльність іншої. Споживача убезпечує від примусу з боку продавця наявність інших продавців, з якими він може укласти угоду. Продавця убезпечує від примусу з боку споживача наявність інших споживачів, яким він може продати свій товар. Найманий робітник захищений від примусу з боку роботодавця наявністю інших роботодавців, до яких він може найнятися, тощо. Ринок робить усе це безсторонньо і без будь-якої центральної влади.

Врешті-решт, як одне з головних заперечень

проти вільної економіки висувають саме той факт, що вона так добре усуває ці складнощі. Вона пропонує людям те, чого вони хочуть, а не те, чого вони мушили б хотіти на думку якоїсь групи. За більшістю аргументів проти вільного ринку криється недовіра до самої свободи.

Існування вільного ринку не скасовує, зрозуміло, необхідності уряду. Навпаки, уряд необхідний і як форум для визначення «правил гри», і як арбітр, що розтлумачує встановлені правила і забезпечує їхнє додержання. Ринок різко звужує коло питань, які необхідно розв'язати політичними засобами, і таким чином зводить до мінімуму необхідність безпосередньої участі держави у грі. Характерна особливість впливу, що здійснюється через політичні канали, полягає в тому, що він, як правило, вимагає значної одноманітності, ба навіть нав'язує її. З іншого боку, ринок вирізняється тим, що допускає розвій різноманітності. Якщо говорити мовою політики, ринок є системою пропорційного представництва. Кожен може, так би мовити, проголосувати за колір своєї краватки; в нього немає потреби непокоїтися через те, що більшість надає перевагу іншим кольорам, і підкорятися, опинившись у меншості.

Саме цю особливість ринку ми й маємо на увазі, стверджуючи, що ринок забезпечує економічну свободу. Однак значення цієї

характеристики поширюється далеко за межі суто економічної сфери. Політична свобода означає відсутність примусу одних людей з боку інших. Основною загрозою свободі є сила принуки — чи то в руках монарха, диктатора, олігархії, чи то тимчасової більшості. Збереження свободи вимагає максимального усунення такої концентрації влади, розосередження і розпилення влади, яку неможливо усунути, тобто створення системи стримувань і противаг. Вилученням організації економічної діяльності з-під контролю політичної влади ринок усуває це джерело принуки. Він робить економічну могутність обмежувачем політичної влади, а не її підкріпленням.

Економічна влада може бути широко розосередженою. Немає жодного «закону збереження»⁵, що спонукав би нові центри економічної могутності зростати за рахунок уже наявних. З іншого боку, політичну владу децентралізувати складніше. Невеликих самостійних держав може бути багато. Але створити безліч рівнозначних центрів політичної влади всередині однієї великої держави набагато складніше, ніж створити безліч центрів економічної влади в межах однієї великої економіки. Усередині однієї великої економіки може бути достатньо мільйонерів. Але хіба може бути більше за одного-єдиного справді видатного лідера, однієї людини, на якій зосереджуються

енергія та ентузіазм його співгромадян? Якщо центральний уряд посилює свою владу, певніше за все, це робиться за рахунок місцевого самоврядування. Складається враження, що існує певний незмінний спільний обсяг політичної влади, що підлягає розподілу. Тому, якщо поєднати економічну владу з політичною, концентрація уявляється майже неминучою. З іншого боку, якщо економічна влада перебуває не в тих самих руках, що й політична, вона може слугувати противагою для стримування влади політичної.

Переконливість цього абстрактного доказу, ймовірно, краще за все продемонструвати на конкретних прикладах. Розгляньмо для початку гіпотетичний приклад, який допоможе нам виявити обговорювані принципи, а потім проаналізуємо кілька нещодавніх прикладів із реального життя, що показують, як вплив ринку сприяє збереженню політичної свободи.

Одна з характерних особливостей вільного суспільства — це, безумовно, свобода індивіда боронити і відкрито пропагувати радикальні зміни у суспільній структурі — доти, доки його агітація обмежується переконанням і не переростає у застосування насильства та інших видів примусу. Знаменом наявної у капіталістичному суспільстві політичної свободи є те, що люди можуть відкрито закликати до соціалізму й боротися за нього. Так

само політична свобода в соціалістичному суспільстві вимагала би, щоб людям було вільно агітувати за введення капіталізму. Як можна було б зберегти й захистити свободу агітації за капіталізм у соціалістичному суспільстві?

Аби люди мали змогу за щось агітувати, вони спершу повинні мати змогу заробити собі на життя. У соціалістичному суспільстві це вже створює проблему, оскільки там усі робочі місця перебувають під безпосереднім контролем політичної влади. Щоб соціалістичний уряд дозволив власній обслузі пропагувати політичний курс, цілковито протилежний його політичній доктрині, потрібен був би акт самозречення, вчинити який зовсім не просто, як показав повоєнний досвід США, коли постало питання про «благонадійність» державних службовців.

Та припустимо, що цей акт самозречення все ж таки вчинено. Аби по-справжньому пропагувати капіталізм, прихильники його повинні певним чином фінансувати свою діяльність: їм потрібно влаштовувати мітинги, друкувати брошури, оплачувати радіопередачі, випускати газети, журнали тощо. Постає питання: звідки їм узяти гроші? За соціалізму можуть бути й люди з великими доходами, можливо, навіть такі, які володіють значним капіталом у вигляді державних облігацій та ін., однак найбільш імовірно, що це будуть

високопоставлені державні чиновники. Можна ще якось уявити, що дрібний чиновник відкрито пропагуватиме капіталізм у соціалістичній країні і, попри це, утримається на роботі. Важко, проте, уявити, що таку «підривну» діяльність фінансуватимуть за соціалізму великі начальники.

Одержати необхідні кошти можливо тільки шляхом збирання невеликих сум серед численних дрібних чиновників. Та це не вирішить проблеми. Щоб скористатися цим джерелом, потрібно якомога більшу кількість таких людей заздалегідь переконати у вашій правоті, тоді як проблема, що постає перед вами, якраз і полягає в тому, щоб ініціювати й профінансувати кампанію з переконування їх. Радикальні кампанії у капіталістичних країнах ніколи так не фінансувалися, їх зазвичай підтримували кілька багатих людей, яких пощастило переконати: Фредерик Вандербільдт Фільд, Аніта Маккормік Блейн або Корлісс Ламонт, якщо називати імена, що стали відомими останнім часом, або Фрідріх Енгельс, якщо зазирнути подалі в минуле. Цю роль майнової нерівності у збереженні політичної свободи — роль мецената — помічають нечасто.

У капіталістичному суспільстві треба лише переконати кількох багатіїв, щоб отримати кошти на пропаганду якої завгодно ідеї, нехай навіть найбільш химерної, і таких людей, таких

незалежних джерел підтримки, знайдеться достатньо. І взагалі: не обов'язково навіть переконувати людей або керівників фінансових установ, що володіють відповідними фондами, в розумності й доцільності ідей, які ви плануєте пропагувати. Треба лише переконати їх у тому, що ваша пропаганда матиме фінансовий успіх, що відповідна газета, журнал, книга або інший почин, виявляться прибутковими. Наприклад, видавець, який конкурує з іншими видавцями, не може дозволити собі друкувати тільки те, з чим він особисто згоден: він повинен виходити з єдиного критерію — ймовірності того, що ринок виявиться достатньо широким, щоб забезпечити задовільний прибуток на вкладений капітал.

Таким чином, ринок розриває зачароване коло і в кінцевому рахунку дозволяє фінансувати подібні заходи невеликими сумами, зібраними з багатьох людей, без необхідності спершу переконувати їх у своїй правоті. У соціалістичному суспільстві такої можливості немає; там є тільки всесильна держава.

Спробуймо напружити уяву, припустивши, що соціалістичний уряд усвідомлює цю проблему і складається з людей, що занепокоєні збереженням свободи. Чи здатен він виділити кошти? Можливо, та не зрозуміло, як це можна зробити. Він може заснувати адміністративний орган із субсидування підривної пропаганди. Проте як йому обрати, кого підтримувати? Якщо

він почне роздавати кошти всім, хто попросить, то невдовзі залишиться без грошей, бо соціалізм не в змозі скасувати елементарний економічний закон, згідно з яким достатньо висока ціна породжує високу пропозицію. Зробіть агітацію радикальних поглядів достатньо фінансово привабливою, і агітаторів не бракуватиме.

До того ж свобода пропагувати непопулярні погляди зовсім не вимагає, щоб така пропаганда не супроводжувалася жодними витратами. Навпаки, не було би стабільних суспільств, якби пропаганда радикальних змін не поєднувалася б із жодними витратами, ба навіть не субсидувалася. Цілком нормально, що люди погоджуються на жертви, пропагуючи ідеї, в які щиро вірять. Ба більше, важливо зберегти свободу тільки для тих, хто готовий собі багато в чому відмовляти, інакше свобода виродиться в уседозволеність і безвідповідальність. І принципово необхідно, щоб ціна, яку сплачують за пропаганду непопулярних поглядів, була прийнятною і не скасовувала саму можливість такої пропаганди.

Та й це ще далеко не все. У вільному ринковому суспільстві досить мати кошти. Постачальники паперу готові продати його як видавцям «Дейлі вокер» (Daily Worker), так і видавцям «Волл стрит джорнел» (Wall Street Journal). У соціалістичному суспільстві недостатньо просто мати кошти. Гіпотетичному

прихильникові капіталізму доведеться умовити державну паперову фабрику продати йому папір, державну друкарню — надрукувати брошури, державне поштове відділення — розіслати їх людям, державне відомство — надати йому зал для виступів тощо.

Можливо, існує певний засіб подолання всіх цих труднощів і збереження свободи у соціалістичному суспільстві. Не можна стверджувати, що це цілковито неможливо. Зрозуміло, однак, що створення інститутів, які насправді забезпечуватимуть можливість інакомислення, пов'язане з більш ніж реальними труднощами. Наскільки мені відомо, ніхто з тих, хто виступає одночасно за соціалізм і свободу, не брався серйозно за цю проблему і не розпочав розробляти інститути, котрі могли б забезпечити існування свободи за соціалізму. Натомість цілком очевидно, чому ринкове капіталістичне суспільство сприяє свободі.

Яскравим практичним прикладом цих абстрактних принципів слугує те, що відбулося з Вінстоном Черчиллем. Із 1933 року до початку Другої світової війни Черчиллю не дозволяли виступити по англійському радію, котре, зрозуміло, було державною монополією під адміністративним контролем Британської радіомовної корпорації (BBC). А Черчилль був одним із найвідоміших громадян своєї країни, членом парламенту, колишнім міністром, який

відчайдушно намагався всіма можливими засобами переконати своїх співвітчизників ужити заходів до відвернення небезпеки, яка виходила від гітлерівської Німеччини. Йому не дозволяли звернутися по радіо до англійського народу, оскільки Бі-бі-сі (BBC) була державною монополією, а його погляди уявлялися достатньо «суперечливими».

А ось інший вражаючий приклад — нехтування голлівудським чорним списком. Про це повідомив 26 січня 1959 року часопис «Тайм» (Time), який писав:

Під час церемонії вручення премії «Оскар» Голлівуд над усе намагається дотриматися пристойності. Однак два роки тому пристойність було порушено. Коли оголосили, що такий собі Роберт Річ одержав «Оскара» за сценарій фільму «Сміливець», він так і не вийшов на сцену. Роберт Річ виявився псевдонімом, за яким приховувався хтось із півтори сотень сценаристів... які з 1947 року вносилися кінопромисловістю до чорного списку за підозрою в тому, що вони були комуністами чи «попутниками». Конфуз був особливо великим через те, що Академія кіномистецтва заборонила комуністам і тим, хто посилався на П'яту поправку⁶, номінуватися на «Оскар». Минулого тижня правило щодо комуністів і таємниця справжнього імені Річа набули нового повороту.

Виявилось, що Річ — це Дальтон Трамбо, сценарист фільму «Джонні отримав гвинтівку»,

один із «першої голлівудської десятки» сценаристів, які відмовилися дати свідчення на слуханнях 1947 року про комунізм у кіномистецтві. Як сказав продюсер Френк Кінг, який доти твердо наполягав, що Роберт Річ — «молодий бородань, котрий мешкає в Іспанії»: «У нас зобов'язання перед акціонерами купувати, за можливості, найкращі сценарії. Трамбо приніс нам «Сміливця», і ми його купили»...

Так було формально піддано забуттю голлівудський чорний список. Неформально для сценаристів, чиї імена потрапляли під заборону, воно закінчилося вже давно. Повідомляють, що якнайменше 15 % нинішніх голлівудських фільмів пишуться сценаристами із чорного списку. За словами продюсера Кінга, «у Голлівуді більше “привидів” (авторів, які працюють під чужим ім'ям), ніж на цвинтарі Форест-Лоун. Кожна тутешня компанія послуговується роботою тих, чиї імена потрапили до чорного списку. Ми просто першими сказали вголос про те, що і так усім відомо».

Можна думати, як на мене, що комунізм знищив би всі наші свободи, можна виступати проти нього з максимальною твердістю й рішучістю — і водночас вважати неприпустимим, щоб у вільному суспільстві людині не дозволяли входити у взаємоприйнятні добровільні стосунки з іншими особами тому, що вона вірить у комунізм чи намагається за нього

боротися. Її свобода включає також і свободу боротися за комунізм. Очевидно, під свободою розуміється і свобода інших людей за цих обставин з такою людиною не спілкуватися. Голлівудський чорний список був актом несвободи, адже був змовою з використанням засобів примусу для запобігання добровільному обмінові. Цей захід не спрацював саме тому, що ринок зробив збереження чорного списку надто дорогим. Комерційний інтерес — та обставина, що у господарів і керівників підприємств є стимул заробити якомога більше грошей, — захистивши свободу осіб, що потрапили до чорного списку, надавши їм альтернативну форму наймання, а керівникам — стимул приймати їх на роботу.

Якби Голлівуд і кінопромисловість були державними підприємствами, або якби все це відбувалося в Англії та йшлося про здобуття робочого місця в Британській корпорації радіомовлення, важко навіть уявити, щоб хтось із «голівудської десятки» чи її аналогів був прийнятий на роботу. Точнісінько так само важко собі уявити, щоб рішучі прихильники індивідуалізму чи приватного підприємництва — та й узагалі рішучі прихильники будь-якого світогляду, окрім ідеології збереження статус-кво, — знайшли роботу за таких обставин.

Ще один приклад тієї ролі, яку відіграє ринок у справі збереження політичної свободи,

стосується нашого епізоду з маккартизмом. Попри сутність справи і питання про обґрунтованість висунутих тоді звинувачень, поцікавимося, на який захист від безпідставних звинувачень і спроб втрутитись у справи, обговорювати які їм забороняло сумління, могли розраховувати допитувані, і особливо держслужбовці? Якби не було альтернативи державній службі, їхні апеляції до П'ятої поправки звелися б до звичайного штукарства.

Головним їхнім захистом було існування економіки приватного ринку, в рамках якої вони могли заробити собі на хліб. Навіть тут їхня захищеність не була абсолютною. Багато потенційних приватних роботодавців не бажали (мали вони рацію чи ні — то інша справа) брати на роботу припнутих до ганебного стовпа. Цілком можливо, що збитки, яких зазнав багато хто з постраждалих від переслідування, були набагато менш виправданими, ніж ті, з якими зазвичай пов'язана пропаганда непопулярних ідей. Та суть справи в тому, що збитки ці були обмеженими і не настільки нестерпними, як у тому випадку, якби існувала тільки державна служба.

Цікаво зазначити, що непропорційно велика частка цих осіб пішла, судячи з усього, в сектори економіки з найвищою конкуренцією — дрібний бізнес, торгівлю, фермерство, — де ринок максимально наближений до ідеального вільного

ринку. Купуючи хліб, ніхто не знає, хто вирощував для нього пшеницю: комуніст чи республіканець, конституціоналіст чи фашист, або, врешті-решт, негр чи білий. Цим ілюструється, як безособовий ринок відокремлює економічну діяльність від політичних поглядів і захищає людей та їхню економічну діяльність від дискримінації з причин, що жодним чином не стосуються продуктивності їхньої праці, незалежно від того, пов'язані ці причини з їхніми політичними поглядами чи з кольором їхньої шкіри.

Як можна бачити з цього прикладу, у збереженні й зміцненні капіталізму вільної конкуренції найбільше зацікавлені саме ті меншини, які найлегше стають об'єктами недовіри і ворожнечі з боку більшості, — негри, євреї, іноземці (кажу лишень про найпомітніше). І все-таки, хоч як це парадоксально, саме з цих груп набирається, як правило, непропорційно багато ворогів вільного ринку — соціалістів і комуністів. Замість того, щоб визнати, що існування ринку захищає їх від неприязного ставлення співгромадян, вони помилково звинувачують ринок у залишковій дискримінації.

² Мається на увазі, звичайно, СРСР, який на час написання англійської версії книги ототожнювався з Росією. — *Прим. ред.*

³ ХХ ст. — *Прим. ред.*

⁴ У сучасній літературі такі ефекти найчастіше називають «екстерналіями» (external effects, externalities). — *Прим. ред.*

⁵ Тобто, економіка — це «гра з позитивною сумою», у якій

створюється нова вартість і, відповідно, заснована на ній економічна могутність. Численні приклади нових підприємств, особливо заснованих на інноваціях, доводять, що потужні економічні одиниці можуть утворюватися та зростати навіть цілковито за рахунок нової вартості, яку вони створюють, не завдаючи шкоди іншим суб'єктам ринку. Але навіть коли новачок відбирає ринки у вже наявних фірм, які таким чином втрачають, від цього набагато більше виграють споживачі, а отже, суспільство в цілому збагачується. На відміну від цього, боротьба за владні повноваження зазвичай є «грою з нульовою сумою», або якщо в результаті держава збільшує своє втручання понад потрібний рівень, чи у владі виникає хаос, — то навіть «грою з негативною сумою», від якої суспільство в цілому зрештою втрачає. Варто зважити хоча б на людські зусилля, які марнуються у такій боротьбі. — *Прим. ред.*

6 П'ята поправка до конституції США, між іншим, проголошує, що «ніхто... не може бути вимушеним... свідчити проти себе самого». На цей пункт посилалися підозрювані у симпатіях до комуністів, коли відмовлялися співпрацювати з урядовою комісією, покликаною відсторонити комуністів, та їхніх симпатиків від роботи у кіноіндустрії. — *Прим. ред.*

Розділ 2. РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ВІЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Найрозповсюдженіша претензія до тоталітарних країн полягає в тому, що для них мета виправдовує засоби. Така претензія, якщо сприймати її буквально, вочевидь нелогічна. Якщо не мета виправдовує засоби, тоді що? Однак ця легка відповідь не знімає згаданої претензії, а лише свідчить, що її некоректно висловили. Заперечувати, що мета виправдовує засоби, означає стверджувати: чинна мета не є кінцевою, а кінцевою метою є саме використання адекватних засобів. Бажана вона чи ні, будь-яка мета, досягнення котрої потребує поганих засобів, повинна поступитися більш важливій меті, що полягає у використанні прийнятних засобів.

Для ліберала адекватними засобами є вільне обговорення і добровільне співробітництво, з чого випливає, що будь-яку форму примусу він вважає недоречною. Ідеалом тут є одностайність відповідальних індивідів, досягнута на основі вільного і вичерпного обговорення. Це ще один спосіб увиразнити мету свободи, що підкреслювалося в попередньому розділі.

З цієї точки зору роль ринку, як уже зазначалося, полягає в тому, що він припускає однастайність без одноманітності та є системою дієвого пропорційного представництва. З іншого боку, характерною рисою дії, вчиненої за суто політичними каналами, є вимога, ба навіть нав'язування значного ступеня одноманітності.

На питання, як правило, слід давати прості відповіді «так» або «ні», і в кращому разі можна забезпечити вельми обмежений набір альтернатив. Цього висновку не змінює навіть застосування пропорційного представництва у суто політичній формі. Кількість окремих груп, які реально можна представити пропорційно, суворо обмежена, а порівняно з пропорційним представництвом на ринку вона надзвичайно обмежена. Існує й ще важливіший момент: той факт, що в нормі кінцевим результатом має бути закон, однаковою мірою застосований до всіх груп, а не окремі «законоположення» для кожної представленої сторони, означає, що пропорційне представництво в його політичному варіанті не тільки не припускає однастайності без одноманітності, а й призводить до безрезультатності й роздрібненості. Таким чином, воно призводить до руйнування будь-якого консенсусу, на підставі якого може базуватися однастайність із одноманітністю.

Цілком очевидно, що існують питання, до яких дієве пропорційне представництво

застосувати неможливо. Я не можу отримати той обсяг витрат на національну оборону, якого бажаю, при тому, що ви матимете інший обсяг. Такі прості питання можна обговорювати, сперечатися про них і голосувати. Та якщо вже ми ухвалили рішення, доводиться підкорятися. Саме існування таких неподільних проблем (до числа найсуттєвіших належать, вочевидь, захист індивіда і країни від зазіхань) унеможлиблює опору винятково на індивідуальну дію за посередництва ринку. Якщо нам необхідно витратити частину своїх ресурсів на такі цілі, ми маємо узгодити свої суперечки через політичні канали.

Хоча використання політичних каналів неминуче, воно, як правило, послаблює соціальну єдність, без якої не може бути стабільного суспільства. Послаблення це буде мінімальним, якщо згода з приводу спільних дій повинна бути досягнута лише з вузького кола питань, на які люди в будь-якому разі мають спільні погляди.

Будь-яке розширення кола питань, щодо яких необхідно досягти чітко висловленої згоди, ще більше напружує найтонші нитки, що зв'язують суспільство в єдине ціле.

Якщо йтиметься про проблему, котра зачіпає людей глибоко, але по-різному, це може зруйнувати суспільство. Різкі розходження з основоположних питань лише зрідка можливо (якщо взагалі можливо) розв'язати через виборчу

урну; врешті-решт виявляється, що їх можна вирішити, хоча й не розв'язати, лише через конфлікт. Кривавим підтвердженням цього слугує історія релігійних і громадянських війн.

Широке використання ринку послаблює напруження соціальної тканини, оскільки знімає необхідність підкорятися загальній думці у всіх видах охопленої ринком діяльності. Що ширший діапазон діяльності, здійснюваної в рамках ринку, то менше питань, які потребують суто політичного вирішення і відповідно вимагають досягнення згоди. Своєю чергою, що менше питань, які потребують узгодження, то ймовірніше досягти згоди й одночасно зберегти вільне суспільство.

Одностайність — це, зрозуміло, ідеал. На практиці ж ми не можемо собі дозволити витратити стільки часу і сил, скільки було б необхідно для досягнення повної одностайності з кожного питання. Нам доводиться погоджуватися на менше.

Таким чином, ми змушені в інтересах справи виходити з волі більшості. Те, що принцип більшості є лише даниною доцільності, а не основоположним принципом, чітко видно з того, що наша готовність удатися до нього та обсяг необхідної більшості в кожному окремому випадку самі залежать від серйозності висунутого до розгляду питання. Якщо питання менш важливе і меншість спокійно ставиться до

перспективи поразки під час голосування, досить буде простої більшості голосів.

З іншого боку, якщо меншість приймає якийсь питання близько до серця, простої більшості вже недостатньо. Мало хто з нас, для прикладу, погодиться, щоб питання свободи слова ухвалювалося простою більшістю. Наша юридична система проводить безліч розрізень стосовно того, які питання якої більшості потребують. Крайнім випадком є питання, включені до Конституції США.

Ці принципи настільки важливі, що ми готові зробити доцільності лише найменшу поступку. Для того, щоб їх ухвалити, було досягнуто певної подоби консенсусу, і нам потрібна буде певна подоба повного консенсусу для того, щоб їх змінити.

Закладений у нашу Конституцію та в писані чи неписані конституції інших країн принцип самообмеження, що передбачає відмову від підкорення волі більшості в певних питаннях, і конкретні положення, що містяться в цих конституціях або їхніх еквівалентах і забороняють застосування заходів із примусу проти індивідів, самі по собі слід вважати досягнутими через вільне обговорення і такими, що відображають суттєву одностайність щодо застосування засобів.

Тепер я перейду до більш конкретного, хоча поки достатньо широкого розгляду питання про

те, які проблеми взагалі не можна розв'язати за допомогою ринку (або можна, проте за таку ціну, що використання політичних каналів виявиться більш прийнятним).

Держава як нормотворчий орган і третейський суддя

Україні важливо розмежувати повсякденну людську діяльність і загальні рамки звичаїв і законів, у яких ця діяльність здійснюється. Повсякденна діяльність подібна до дій учасників гри; рамки ці подібні до правил гри, в якій вони беруть участь. І так само, як у гарній грі, потрібно, щоб учасники гри приймали як її правила, так і арбітра, котрий ці правила інтерпретує і забезпечує їхнє додержання. У добре організованому суспільстві потрібно, щоб його члени дійшли згоди щодо загальних умов, які регулюватимуть стосунки між ними, з приводу певних методів арбітражу, і в разі різних інтерпретацій цих умов — щодо якихось способів забезпечити виконання загальноприйнятих правил. Як і в грі, у суспільстві більшість правил співжиття є незапланованими наслідками звичаю і приймаються беззастережно. Щонайбільше ми відкрито обговорюємо хіба що незначні зміни у прийнятих правилах, хоча сукупним

результатом серії незначних модифікацій може стати кардинальна зміна характеру гри або суспільства. Як у грі, так і в суспільстві жодна система правил не протриває довго, якщо більшість учасників не підкорятиметься їй тривалий час без зовнішніх санкцій; іншими словами, якщо немає широкої суспільної згоди. Проте ми не можемо покладатися лише на звичай або на цей консенсус для того, щоб інтерпретувати правила і домагатися їхнього дотримання; нам потрібен арбітр, третейський суддя. У такому разі головні ролі, які держава відіграє у вільному суспільстві, такі: надавати засоби, користуючись якими, ми зможемо модифікувати правила; виступати посередником, коли ми по-різному інтерпретуємо зміст правил; спонукати до виконання правил тих небагатьох, хто інакше не братиме участі у грі.

У світлі сказаного: потреба в державі виникає через те, що абсолютної свободи не буває. Хоч якою привабливою видається анархічна філософія, у світі недосконалих людей анархія нездійсненна. Свобода однієї людини може входити у конфлікт зі свободою іншої, і коли це відбувається, чиюсь свободу доводиться обмежувати, щоб зберегти свободу тієї другої людини; як висловився одного разу член Верховного суду, «моя свобода рухати кулаком повинна бути обмежена відстанню до вашого підборіддя».

Основне ускладнення під час визначення діяльності, якою слід займатися державі, полягає в необхідності розв'язувати подібні конфлікти між свободою різних індивідів. У деяких випадках відповісти на ці запитання легко. Не складно заручитися майже повною одностайністю з приводу тези, що свободу вбивати свого сусіда слід обмежити, аби зберегти за ним свободу жити. В інших випадках відповісти не так уже й просто. У царині економічній найбільші ускладнення пов'язані з конфліктами між свободою об'єднань і свободою конкуренції. Який сенс слід вкладати в поняття «вільне» стосовно підприємництва? У США свободу в цьому сенсі розуміють так, що кожен може вільно стати підприємцем, тобто вже наявні підприємці не вільні позбутися конкурентів, окрім як через продаж кращого товару за тією самою ціною або того самого товару за ціною більш низькою. Континентальна традиція⁷, навпаки, зазвичай тлумачить це поняття у тому сенсі, що підприємцям вільно чинити так, як їм до вподоби, в тому числі домовлятися про ціни, ділити ринки і користуватися іншими засобами виштовхування потенційних конкурентів. Імовірно, найскладніша проблема в цій царині стосується об'єднання робітників, де особливо гостро постає питання свободи об'єднань і свободи конкуренції.

Ось іще важливіша галузь економіки, в якій відповісти на це запитання і складно, і вельми потрібно: визначення прав власності. Поняття власності, що розвинулось упродовж віків і було занесене в наші законоположення, настільки зробилося частиною нашої свідомості, що ми про нього не замислюємось і не усвідомлюємо, що ж є власністю і які права забезпечують володіння нею, тому що це складні соціальні конструкти, а не самоочевидні істини. Наприклад, чи дозволяє мені моє право на володіння землею і моя свобода розпоряджатися своєю власністю на власний розсуд відмовляти іншому у праві літати над моєю землею своїм літаком? Чи гору бере його право користуватися своїм літаком? Чи це залежить від того, на якій висоті він літає? Чи від того, який він створює шум? Чи вимагає добровільний взаємообмін, щоб він сплачував мені за право літати над моєю землею? Чи я маю сплачувати йому, щоб він утримався від таких польотів? Досить нагадати про гонорари, авторське право, патенти, пакети акцій корпорацій, права володаря прибережної смуги тощо, щоб підкреслити роль загальноприйнятих соціальних правил у самому визначенні поняття власності, а це наводить на думку, що наявність добре прописаного і загальноприйнятого визначення власності у багатьох випадках набагато важливіша, ніж самий зміст цього визначення.

Ще одна царина економіки, що створює особливо складні проблеми, — це грошова система. Відповідальність держави за грошову систему визнається давно. Її недвозначно передбачає положення Конституції, що уповноважує Конгрес «карбувати гроші і регулювати їхню вартість, так само, як і вартість іноземних грошей». Ймовірно, в жодній іншій сфері економічної діяльності державні повноваження не користуються таким широким визнанням. Це звичне і сьогодні вже майже автоматичне визнання за державою такої відповідальності робить украй необхідним глибоке розуміння підстави для цієї відповідальності, адже вона збільшує небезпеку розширення державних повноважень за межі діяльності, прийнятної у вільному суспільстві, — від забезпечення грошової структури до розподілу ресурсів між індивідами. Докладно ми розглянемо цю проблему у розділі 3.

Резюмуємо: організація економічної діяльності за посередництва добровільного взаємообміну передбачає, що за допомогою держави ми забезпечимо дотримання законності, щоб не допустити примушування одних людей іншими, виконання добровільно укладених контрактів, визначення прав власності, інтерпретації та забезпечення додержання цих прав і функціонування кредитно-грошової системи.

Функції, здійснювані державою на підставі технічної монополії та «зовнішніх ефектів»

Роль держави, яку ми тільки-но розглянули, полягає в тому, щоб робити те, чого ринок не спроможний зробити сам для себе, а саме, визначати правила гри, виносити щодо них третейські ухвали і забезпечувати їхнє виконання. Ми можемо також за бажання здійснити за допомогою держави щось, теоретично здійсненне і за посередництва ринку, однак чому надто заважають технічні та інші обставини. Усе зводиться до випадків, коли суто добровільний обмін або пов'язаний з величезними витратами, або практично неможливий. Такі випадки поділяються на два загальні класи: а) монополія та інші подібні недосконалості ринку та б) «зовнішні ефекти».

Взаємообмін є по-справжньому добровільним тільки тоді, коли наявні майже рівнозначні альтернативи. Монополія передбачає відсутність альтернатив і тим самим обмежує свободу взаємообміну. На практиці монополія часто, якщо не завжди, виникає внаслідок державної підтримки або змови між окремими особами. У цьому разі розв'язання проблеми полягає в тому, щоб або уникати державного сприяння монополіям, або суворіше стежити за додержанням правил, наприклад, тих, які

містяться в нашому антимонопольному законодавстві. Монополія, однак, може виникнути й через те, що існування тільки єдиного виробника або підприємства більш доцільне з технічної точки зору. Я насмілюся проголосити, що таких випадків менше, ніж звичайно вважається, проте вони, безумовно, трапляються. Найпростішим прикладом може слугувати телефонне обслуговування конкретної місцевості⁸. Я назву такі випадки «технічною» монополією.

Коли технічні обставини роблять монополію природним результатом конкуруючих ринкових сил, існують, імовірно, лише три альтернативні варіанти: приватна монополія, державна монополія і державне регулювання. Усі три варіанти далекі від ідеального, тому доводиться обирати найменше зло. Генрі Саймонс, який вивчав державне регулювання монополій у США, дійшов висновку: результати його настільки жахливі, що державну монополію він визнав би меншим злом. Знаний німецький ліберал Вальтер Ойкен, який вивчав державну монополію на німецьких залізницях, дійшов висновку: результати її настільки жахливі, що державне регулювання він визнав би меншим злом. Запозичивши багато чого в обох дослідників, я, згнітивши серце, виснував, що найменшим злом (якщо з ним можна впокоритися) буде приватна монополія.

Якби суспільство було статичним і умови, що породили технічну монополію, стало зберігалися в подальшому, я не підтримав би такого рішення. Однак у суспільстві, що швидко змінюється, умови, котрі породжують технічну монополію, теж часто змінюються, і я підозрюю, що державне регулювання і державна монополія реагуватимуть на такі зміни умов менш гнучко та будуть менш схильні до самоскасування, ніж приватна монополія.

Чудовим прикладом є американські залізниці. У ХІХ столітті високий рівень монополізації залізничного транспорту був, імовірно, неминучим через технічні причини. Цим зумовлювалося створення Комітету із міжштатового транспорту і торгівлі (Interstate Commerce Commission, або ІСС). Та умови змінилися. Поява автомобільного і повітряного транспорту зменшила монопольний елемент залізниць до майже неістотного рівня. Проте, ми так і не скасували ІСС. Навпаки, ІСС, що спершу був органом захисту публіки від експлуатації з боку залізниць, перетворився на орган із захисту залізниць від конкуренції з боку вантажівок та інших транспортних засобів, а ще пізніше — також із захисту вже наявних автотранспортних компаній від конкуренції з боку новачків. Точнісінько так само в Англії після націоналізації залізниць автотранспорт теж зробили спершу державною монополією. Якби

американські залізниці ніколи не підлягали регулюванню, майже напевно транспорт, включно із залізницями, перетворився б до сьогодні на вельми конкурентоспроможну галузь економіки, в якій майже не залишилось би елементів монополії⁹.

Однак вибір меншого зла — приватної монополії, державної монополії чи державного регулювання — не можна зробити раз і назавжди, попри залежність від конкретних обставин. Якщо йдеться про технічну монополію на послугу або товар, без яких важко обійтись, і якщо монопольна влада набуває більшого розмаху, навіть короткотермінові результати приватної непідконтрольної монополії можуть бути неприйнятними, і тоді меншим злом виявиться державне регулювання або державна власність.

Іноді технічна монополія може слугувати виправданням наявної де-факто державної монополії. Вона не може сама по собі виправдати державну монополію, створену за рахунок державної заборони на конкуренцію з нею. Наприклад, зовсім нічим не виправдана наша¹⁰ нинішня поштова монополія. Можна доводити, що доставка поштових відправлень — це технічна монополія і що державна монополія є найменшим з усіх можливих зол. Міркуючи таким чином, можна ще обґрунтувати існування державної пошти, але аж ніяк не нинішнє законодавство, що забороняє доставляти поштові

відправлення будь-кому іншому. Якщо доставка пошти є технічною монополією, то ніхто і так не витримає конкуренції з державою. А якщо ні, то державі нема чого цим займатися. Вихід тільки один: допустити до цієї справи інших.

Історична причина того, що в нас існує поштова монополія, така: приватна компанія «Поні експрес» (Pony Express), що розвозила пошту по всьому американському континенту, так добре вела справу, що, коли держава зайнялася трансконтинентальною доставкою поштових відправлень, вона не змогла успішно з тією компанією конкурувати і почала зазнавати збитків. Як наслідок, з'явився закон, що забороняв будь-кому, окрім держави, доставляти пошту. Ось чому «Адамс експрес компані» (Adams Express Company) є сьогодні інвестиційним трастовим фондом, а не діючою компанією. Я гадаю, що якби доставкою пошти дозволили займатись усім, хто забажає, цією справою зацікавилась би велика кількість фірм, і ця архаїчна царина економічної діяльності невдовзі зазнала би революційних змін.

Друга загальна категорія ситуацій, що виключають суто добровільний взаємообмін, складається тоді, коли дії одних осіб чинять такий вплив на інших, за який нереально стягувати з них платню або сплачувати їм компенсацію. Це проблема «зовнішніх ефектів». Наочним прикладом може бути забруднення

джерела водопостачання. Людина, яка забруднює джерело, по суті, змушує інших обмінювати чисту воду на брудну. Можливо, що ці інші були б не від того, аби здійснити цей обмін за гроші. Та, діючи поодиночі, вони навряд чи зможуть уникнути цього обміну або домогтися належної компенсації.

Менш очевидним прикладом є експлуатація автодоріг. У даному разі технічно можливо встановити, скільки з кого належить стягнути за користування шосе, і таким чином передати їх у приватне користування. Проте коли йдеться про автомагістралі з великою кількістю в'їздів і виїздів, стягування платні за користування дорогою буде надзвичайно дорогим заходом, якщо стягувати залежно від наданих кожному індивідові послуг, адже у такому разі доведеться стягувати дорожній збір на кожному в'їзді. Податок на бензин є значно дешевшим методом стягнення такого збору, який більш-менш реально відображає, в яких межах водій користуватиметься автошляхом. Однак цей метод не дозволяє точно зіставити кожен сплату з конкретним використанням дороги. У цьому зв'язку навряд чи можливо, щоб приватновласницький сектор надавав ці послуги і робив дорожній збір без встановлення широкої приватної монополії¹¹.

Ці міркування не стосуються дальніх швидкісних автострад з великою щільністю руху

й обмеженою кількістю в'їздів та виїздів. У цьому разі вартість стягнення мита незначна, і це робиться нині у багатьох місцях, до того ж існує багато альтернативних рішень, і тут проблема монополії серйозно не постає. Тому наявні всі передумови для того, щоб ці автошляхи перебували у приватному володінні й обслуговуванні, і компанія, що обслуговує автодорогу, має одержувати податки на бензин, стягнені у зв'язку з користуванням дорогою.

Цікавий приклад становлять парки і заповідники, оскільки вони ілюструють різницю між випадками, які виправдовуються або, навпаки, не виправдовуються зовнішніми ефектами, і оскільки майже всі відразу визнають утримання заповідників однією з найважливіших, поза сумнівом, функцій держави. Однак насправді, якщо зовнішніми ефектами ще можна виправдати існування міських парків, ними не можна виправдати державні заповідники на взірець Єллоустонського національного парку чи Великого Каньйону. У чому полягає докорінна різниця між ними? У разі міського парку надзвичайно важко визначити, хто з нього має зиск, і стягнути відповідну платню. Якщо парк розташований у центрі міста, будинки, що його оточують, виграють від існування відкритого простору; у вигравші залишаються також ті, хто ходить парком або повз нього. Тримати збирачів

платні біля кожного входу або стягувати щорічну платню з кожного вікна — надто дорого і складно. З іншого боку, в'їздів у державні заповідники, на взірець Єллоустону, обмаль; більшість відвідувачів перебуває там досить тривалий час, тому цілком реально поставити по касі біля всіх в'їздів і стягувати вхідну платню. Та зараз це і робиться, хоча сплата за вхід не покриває всіх витрат. Якщо публіці настільки подобається саме там проводити вільний час, що вона готова за це платити, у приватного підприємця є всі підстави для забезпечення її такими заповідниками. І, зрозуміло, зараз є чимало підприємств такого ґатунку. Я щось не можу собі уявити жодних зовнішніх ефектів або суттєвих монопольних ефектів, які виправдали б участь держави у цій сфері діяльності.

Міркування на кшталт тих, які я розглядав у категорії зовнішніх ефектів, використовуються для обґрунтування буквально всіх мислимих видів державного втручання. Проте здебільшого такі обґрунтування є лише результатом однобічного висвітлення питання, а не сумлінним застосуванням концепції зовнішніх ефектів. Ці ефекти — палиця на два кінці. Вони можуть прислужитися як звуженню діяльності держави, так і її розширенню. Зовнішні ефекти заважають добровільному взаємообміну, тому що дуже складно встановити

факти і виміряти ступінь їхнього впливу на третіх осіб. З цією складністю стикається у своїй діяльності і держава. Важко встановити, чи настільки значні зовнішні ефекти, щоб виправдати витрати, пов'язані з їхнім подоланням, і ще важче розподілити ці витрати належним чином. Як наслідок, коли держава робить щось для подолання зовнішніх ефектів, вона частково створює додатковий набір зовнішніх ефектів тим, що не стягує належне з індивідів і не компенсує належним чином їхніх витрат. Які з ефектів серйозніші: первісні чи нові, — залежить щоразу від конкретних обставин, і відповіді на це питання можна лише у найзагальніших рисах. Далі: використання держави для подолання зовнішніх ефектів саме по собі створює вельми важливий зовнішній ефект, що не стосується конкретного приводу, який викликав відповідні адміністративні заходи. Кожен акт державного втручання має своїм безпосереднім результатом звуження обширу індивідуальної свободи через причини, названі в розділі 1.

Наші принципи не дають однозначних рецептів того, в яких межах доцільно користуватися державою для спільного вирішення завдань, які нам складно або неможливо розв'язати за допомогою суто добровільного взаємообміну. Щоразу, коли нам пропонують звернутися до державного

втручання, слід скласти баланс переваг та недоліків такого втручання. Наші принципи підкажуть, які чинники записати ліворуч, які — праворуч, і дадуть нам підстави вирішувати, якого значення надати різноспрямованим чинникам. Зокрема, нам завжди слід заносити до графи недоліків, пов'язаних із будь-яким державним втручанням, його зовнішній ефект, котрий полягає у загрозі нашій свободі, і ми зобов'язані надавати цьому ефекту великого значення. Якого саме значення варто надавати тому чи іншому чиннику, залежить від обставин. Наприклад, якщо вже наявне державне втручання незначне, ми надамо меншого значення негативним результатам додаткового державного втручання. Передусім з цієї причини багато хто з лібералів минулого, на взірець Генрі Саймонса, які писали за часів, коли масштаби державної діяльності здалися за сьогоднішніми поняттями незначними, готові були покласти на державу такі обов'язки, які сьогоднішні ліберали вже не схвалюють, — так розрослися тепер державні повноваження.

Діяльність держави, заснована на патерналістських засадах

Свободи є сенс домагатися лише для людей, котрі спроможні за себе відповісти. Ми не віримо

у свободу для психічно хворих і дітей. Не можна уникнути необхідності проводити розмежування між дієздатними і недієздатними індивідами, та це не означає, що наша кінцева мета — свобода — є за суттю своєю поняттям неоднозначним. Патерналізм неминучий стосовно тих, хто, на нашу думку, не відповідає за свої вчинки.

Найпрозоріший випадок, напевно, коли йдеться про психічно хворих. Надавати їм свободу ми не хочемо, проте й розстрілювати їх ми також не збираємось. Було б чудово, якби для надання їм притулку і догляду за ними ми могли покласти на добровільну діяльність індивідів. Однак, мені здається, не можна виключити можливості, що така добродійність виявиться недостатньою, бодай через зовнішній ефект, який полягає в тій обставині, що я опиняюсь у виграші, якщо інший витрачається на догляд за людиною несповна розуму¹². З цієї причини ми можемо надати перевагу державній організації догляду за такими хворими.

З дітьми справа складніша. Кінцевою функціональною одиницею нашого суспільства є не індивід, а сім'я. Однак той факт, що за одиницю вважається родина, заснований значною мірою на доцільності, а не на принципі. Ми гадаємо, що батьки, як правило, краще за інших здатні захистити інтереси своїх дітей і виховати з них відповідальних індивідів, яким свобода виявиться до снаги. Однак ми не віримо

у свободу батьків робити з іншими людьми все, що їм заманеться. Діти є дієздатними індивідами у зародку, і той, хто вірить у свободу, вірить у необхідність захисту їхніх невід'ємних прав.

Якщо висловитися трохи інакше, на перший погляд, не досить гуманно: діти одночасно є споживацьким товаром і потенційно відповідальними членами суспільства. Свобода індивідів користуватися своїми економічними ресурсами на свій розсуд включає свободу мати дітей, тобто, так би мовити, купувати послугу «діти» як особливу форму споживання. Проте після того, як ви скористалися цим вибором, діти набувають цінності самі по собі і володіють своєю власною свободою, яка не є продовженням свободи їхніх батьків.

Патерналістські підстави для державної діяльності у багатьох аспектах дражливі для ліберала понад усе, адже вимагають, щоб ми погодилися з принципом: «одні люди можуть вирішувати за інших», — який ліберал у більшості його застосувань вважає за гідний осуду і на якому він справедливо вбачає тавро своїх головних інтелектуальних опонентів, прихильників колективізму в тій чи іншій його машкарі — чи то комунізму, соціалізму, чи держави загального добробуту. Звичайно, немає сенсу вдавати, що проблеми простіші, ніж це є насправді. У певному обсязі патерналізм необхідний, і від цього нікуди не подітися. Як

писав 1914-го року Дайсі з приводу закону про захист розумово неповносправних: «Закон про розумову неповносправність є першим кроком на шляху, на який не відмовиться ступити жодна людина здорового глузду, проте якщо зайти з ним надто далеко, він приведе політиків до таких труднощів, які їм буде складно подолати без значного утиску особистої свободи»¹³. Немає рецептів, які підказали б нам, де зупинитися.

Ми змушені покладатися на власні, далеко не бездоганні судження, а коли доходимо певного висновку — на власну здатність переконати інших у його істинності або на їхню здатність переконати нас. Як і в усьому іншому, нам доводиться покладатися на певний консенсус, якого досягають недосконалі й упереджені люди в результаті вільного обговорення, діючи методом спроб і помилок.

Висновки

Держава, яка підтримує закон і лад, визначає права власності, слугує для нас засобом модифікації прав власності та інших правил економічної гри, ухвалює третейські рішення з приводу різних тлумачень цих правил, забезпечує дотримання контрактів, сприяє конкуренції, забезпечує кредитно-грошову систему, протидіє технічним монополіям і долає

«зовнішні ефекти» (достатньо важливі, на загальну думку, для того, щоб виправдати державне втручання), виступає як додаткова сила стосовно приватної добродійності й родини у справі захисту недієздатних (чи то людей несповна розуму, а чи дітей) — така держава, поза сумнівом, виконує важливі функції. Послідовний ліберал не є анархістом.

Але очевидно також, що така держава матиме чітко визначені та обмежені функції й утримається від багатьох видів діяльності, якими переймається сьогодні федеральний уряд і уряди американських штатів, так само, як і уряди інших західних країн. У наступних розділах деякі з цих видів діяльності будуть розглянуті детальніше, а інших ми вже торкалися вище, однак, аби окреслити ту роль, яку ліберал залишає державі, є сенс просто перерахувати наприкінці цього розділу певні заходи, що їх провадить в даний час уряд США, які не можна, на мій погляд, виправдати у світлі означених вище принципів.

1. Програми підтримання паритетних цін на сільськогосподарські продукти.

2. Імпортні тарифи або обмеження на експорт, такі, як нинішні квоти на імпорт нафти, цукрові квоти тощо.

3. Державний контроль за обсягом виробництва, наприклад, через фермерську програму або через пропорційний розподіл

нафти, здійснюваний Техаською залізничною комісією.

4. Контроль за квартирною платнею (rent control), на взірець того, який ще й досі практикується в Нью-Йорку, чи більш загальний контроль за цінами і заробітною платнею, введений під час і після Другої світової війни.

5. Законодавчо встановлені мінімальні ставки заробітної платні або максимальні ціни, такі, як законодавчо встановлений максимум 0 %, що його комерційний банк може сплачувати за вкладками до запитання, або законодавчо фіксовані максимальні відсотки, які можуть сплачуватися на заощадження і строкові депозити.

6. Детальне регулювання сфер економічної діяльності на взірець регулювання транспорту Комітетом із міжштатового транспорту й торгівлі. Коли таке регулювання спершу ввели для залізниць, його ще можна було виправдати з огляду на технічну монополію, та його застосування тепер не виправдане щодо жодного виду транспорту. Інший приклад — детальне регулювання банківської справи.

7. Аналогічний приклад, що заслуговує особливої уваги, оскільки пов'язаний із цензурою і зазіханням на свободу слова, — це контроль за радіо і телебаченням, здійснюваний Федеральною комісією зв'язку (Federal Communication Commission).

8. Нинішні програми соціального забезпечення, особливо програми допомоги літнім людям і пенсійного забезпечення, котрі, по суті, змушують людей а) витратити певну частку своїх статків на пенсійне страхування на пенсію за віком і б) купувати страхові поліси в державної компанії.

9. Чинні в різних штатах і містах закони про ліцензування, що дозволяють займатися певними видами виробничої та господарської діяльності, лише отримавши відповідні ліцензії (коли ліцензія — це щось більше за звичайний податок, який має сплачувати кожен, хто займається відповідною діяльністю).

10. Так звані програми соціального житла і безліч інших субсидованих програм, спрямованих на розширення житлового будівництва, таких, як гарантування іпотечної діяльності, здійснюване Федеральним управлінням житлового будівництва (FHA) та Управлінням у справах ветеранів (VA) тощо.

11. Військова повинність у мирний час. Принципам вільного ринку відповідає добровільна армія, іншими словами, наймання солдатів на службу. Неприпустимо не забезпечувати фінансування, потрібне для залучення належного числа військових. Нинішня система нерівноправна і довільна, вона серйозно утискає свободу молодих людей розпоряджатися своїм життям і, найімовірніше, коштує ще

дорожче за ринкову альтернативу (інша річ — загальне військове навчання для підготовки резервістів на випадок війни; його можна виправдати, виходячи з ліберальних позицій)¹⁴.

12. Парки й заповідники, про що вже йшлося вище.

13. Законодавча заборона на доставку пошти з метою одержання прибутку.

14. Платні автошляхи, що обслуговуються державою і належать їй, про що вже також зазначалося вище.

Цей перелік далеко не повний.

⁷ Насправді здається, що на практиці ця різниця з часом сходить нанівець. — *Прим. ред.*

⁸ За іронією долі, технічний прогрес за останні кількадесят років зробив якраз цей приклад невдалим завдяки появі стільникового зв'язку. Втім інші види природної (або технічної, як її називає автор) монополії, такі як водопостачання та каналізація, електропостачання, газопостачання, залізничні колії тощо, залишаються актуальними. — *Прим. ред.*

⁹ В Україні можна навести приклад Укртелекому, який (точніше, його дочірнє підприємство UTeI) свого часу зазнав конкуренції на ринку міжнародного зв'язку з боку нової технології — IP-телефонії. Відповіддю стало введення ліцензування телефонних послуг, яке жодним чином не було виправдане міркуваннями захисту прав та інтересів абонентів. Єдиною метою була монополізація ринку IP-телефонії. Як результат, дзвінки з України за кордон дотепер коштують у кілька разів дорожче, ніж дзвінки в Україну. — *Прим. ред.*

¹⁰ Тут та надалі, звичайно, маються на увазі США. — *Прим. ред.*

¹¹ Сучасні технології дозволяють точно обраховувати збір за використання доріг за допомогою супутникової навігації. Деякі країни (наприклад, Словаччина) використовують цей метод. Але, як і в описаному випадку збору через податок на бензин, збирання такої інформації та нарахування збору не можуть бути переданими приватному секторові, адже породжують загрозу тотального

стеження. Вона є великою, і, як на мене, неприйнятною, і у державних руках, але притому її хоча б якось можна контролювати за допомогою демократичних інститутів. — *Прим. ред.*

12 Описана ситуація називається також «ефектом безбілетника» (free riding). — *Прим. ред.*

13 Dicey A. V. Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteen Century / 2nd. ed. London: Macmillan & Co., 1914. P. LI.

14 Військова повинність у США була скасована у 80-х роках ХХ століття. — *Прим. ред.*

Розділ 3. КОНТРОЛЬ ФІНАНСІВ

Повна зайнятість» та «економічне зростання» стали в останнє десятиліття улюбленими приводами для розширення державного втручання в економічні справи. Подейкують, що вільна економіка, заснована на приватному підприємстві, за своєю природою нестабільна. Якщо її залишити напризволяще, це призведе до регулярно повторюваних циклів почергових піднесень і спадів. Тому у справу має втрутитися держава, яка вбереже економіку від розбалансованості. Такі аргументи звучали особливо переконливо під час і після Великої депресії 1930-х років і слугували однією з головних причин для вибору Нового курсу у США та аналогічного розширення державного втручання в інших країнах. Пізніше більш популярним гаслом зробилось «економічне зростання». Доводять, що держава повинна дбати про розвиток економіки, щоб надати необхідні кошти й засоби для «холодної війни» і продемонструвати країнам, які не приєдналися, що демократія здатна розвиватися швидше, ніж комуністична держава.

Ці аргументи здатні тільки ввести нас в оману. Насправді Велика депресія, як і більшість періодів високого безробіття, була швидше результатом незграбного втручання держави, аніж нестабільності, притаманної приватній економіці. Відповідальність за монетарну політику була покладена на особливий державний орган — Федеральну резервну систему. У 1930–1931 роках вона виконувала свої обов'язки настільки бездарно, що перетворила звичайне скорочення ділової активності на справжню катастрофу. Точнісінько так само і сьогодні державні заходи є одними з найважливіших чинників, що гальмують економічне зростання у США. Митні тарифи та інші обмеження міжнародної торгівлі, обтяжливий податковий тягар, складна й несправедлива структура оподаткування, регулятивні комісії, встановлення державою заробітної платні й цін та безліч інших заходів спонукають людей неправильно використовувати і спрямовувати ресурси, а також викривлюють процес інвестування нових накопичень. І для економічної стабільності, і для зростання нам конче необхідне не розширення державного втручання, а його скорочення.

Таке скорочення все одно залишить за державою важливу роль у цих сферах. Є сенс використати державу для забезпечення стабільної монетарної структури вільного

суспільства, що є суттєвою складовою забезпечення стабільної законодавчої структури. Бажано також використати державу для формування загальної юридичної та економічної структури, котра дозволила б людям розвивати економіку, якщо це узгоджується з їхніми цінностями.

Основними сферами державної політики, дотичними до економічної стабільності, є монетарна і податково-бюджетна політика. У цьому розділі обговорюється внутрішня кредитно-грошова (монетарна) політика, в наступному — міжнародні монетарні відносини, а у розділі 5 — податково-бюджетна політика.

У цьому і наступному розділах наше завдання полягає в тому, щоб утримати курс між двома підходами, жоден з яких неприйнятний, хоча в кожному є свої плюси.

Сциллу тут представляє думка, що суто автоматичний золотий стандарт і здійснений, і доцільний і що він здатен розв'язати всі проблеми, пов'язані з розвитком економічного співробітництва між індивідами і державами за стабільних умов. Харибдою виступає думка, що необхідність пристосовуватися до непередбачуваних обставин вимагає передачі широкої дискреційної влади групі фахівців, зібраній у такому собі «незалежному» центральному банку або в певній бюрократичній

організації. Ані той, ані інший підхід не увінчувався задовільним результатом у минулому, і малоімовірно, щоб позитивні наслідки мали місце в майбутньому.

Ліберал, власне, остерігається концентрації влади. Його мета полягає в тому, щоб зберегти максимальний ступінь свободи для кожного окремого індивіда таким чином, щоб свобода одного не заважала при цьому свободі іншого. На його думку, для цього необхідно, щоб влада була розосереджена. Він із підозрою ставиться до передавання державі будь-якої функції, яка могла би бути виконана засобами ринку, оскільки добровільне співробітництво замінюється за цих умов примусом, до того ж розширення ролі держави загрожує свободі і в інших галузях.

Необхідність розосередження влади є складною проблемою, коли йдеться про гроші. На загальне переконання, держава має певним чином нести відповідальність за фінанси. Так само на загальне переконання, контроль за грошима може бути могутнім засобом контролю над економікою. Закладена в ньому сила яскраво виражена у знаному ленінському афоризмі про те, що найефективніший шлях до руйнування суспільства — це руйнування його фінансів. З більш прагматичної точки зору сила полягає в тому, наскільки контроль за грошима від початку допомагав суверенові вичавлювати

високі податки з населення, причому дуже часто без офіційної згоди законодавчого органу, якщо такий був. Так відбувалося за старих часів, коли монархи обрізували монети і застосовували інші подібні хитрощі, так відбувається і за наших днів, коли ми набули більш витончених сучасних методів на взірець запуску друкарського верстата чи простого підчищення бухгалтерських книг. Проблема полягає у ствердженні системи, що дозволила б державі бути відповідальною за гроші й водночас обмежила би надану при цьому державі владу, не дозволяючи скористатися нею для послаблення — а не зміцнення — вільного суспільства.

Товарний стандарт

Історично так склалося, що протягом століть у безлічі найрізноманітніших країн частіше за все вдавалися до товарного стандарту, тобто до використання у ролі грошей якогось речовинного товару, наприклад, золота або срібла, міді чи олова, цигарок або коньяку, чи якихось інших товарів. Якби гроші цілком склалися з якогось речовинного товару такого ґатунку, то, певно, жодної потреби у державному контролі не виникало б. Кількість грошей, що обертаються у суспільстві, залежала б від вартості виробництва грошового товару, а не від інших

обставин. Зміни у кількості грошей залежали б від технічних умов виробництва грошового товару та від змін у попиті на гроші. Саме цей ідеал надихає багатьох прихильників автоматичного золотого стандарту.

Товарні стандарти, що існують реально, завжди вельми далеко відходили від цієї простої моделі, котра не вимагає державного втручання. Протягом усієї історії товарний стандарт (для прикладу, золотий або срібний) супроводжувався появою фідуціарних (себто не забезпечених золотом) грошей того чи іншого різновиду, що теоретично підлягають обміну на відповідний грошовий товар за додержання встановлених умов. Їхня поява викликана достатньо вагомою причиною. З точки зору суспільства, в цілому товарний стандарт хибує на той корінний недолік, що для примноження наявної кількості готівки потрібно використовувати реальні ресурси. Людям доводиться добре попрацювати, видобуваючи золото із земних надр десь у Південній Африці, щоб потім знову поховати його у Форт-Ноксі чи іншому аналогічному місці. Необхідність використання реальних ресурсів для функціонування товарного стандарту спонукає людей вишукувати нові способи досягнення того самого результату, не пов'язані із застосуванням цих ресурсів. Якщо люди почнуть вважати грошима папірці з написом: «Я обіцяю сплатити певну кількість одиниць

товарного стандарту», — ці папірці зможуть виконати ту саму функцію, що й зливки справжнього золота або срібла, проте для їхнього виробництва знадобляться набагато менші ресурси. Ця обставина, яку я детальніше розглядав у іншій роботі¹⁵, виявляє, з моєї точки зору, корінний недолік товарного стандарту.

Якби автоматичний товарний стандарт можна було реалізувати, він був би чудовим розв'язанням дилеми, що постає перед лібералом, — він забезпечив би стабільну грошову систему, не пов'язану з небезпекою безвідповідального зловживання фінансовою владою. Якби, наприклад, справжній золотий стандарт, за якого 100 % грошей у країні буквально склалися б із золота, був широко підтриманий суспільством, яке було б до того ж натхненне міфологією золотого стандарту та вважало державне втручання в його функціонування аморальним і шкідливим, ми мали б надійну гарантію того, що держава не зможе бавитися з валютою і взагалі вдаватися до певних безвідповідальних фінансових заходів. За наявності такого стандарту держава була б наділена вельми обмеженими монетарними повноваженнями. Та, як уже зазначалося, історично такої автоматичної системи ніколи не існувало. Вона завжди тяжіла до перетворення на змішану систему, котра, на додачу до грошового товару, містить такі фідучіарні

елементи як банкноти і депозити, або казначейські білети. А тільки-но з'явилися фідучіарні (тобто ґрунтовані на довірі) елементи, уникнути державного контролю над ними стало надто важко, навіть якщо вони були випущені приватними особами. В основному це зумовлювалося труднощами боротьби з виготовленням фальшивих грошей або їхніми економічними еквівалентами. Фідучіарні гроші — це контракт, що обіцяє сплату стандартними грошима. Найчастіше трапляється так, що між укладенням такого контракту та його реалізацією минає значний проміжок часу. У зв'язку з цим забезпечити виконання контракту складно; звідси ж — спокуса укласти шахрайські контракти. На додачу, варто з'явитися фідучіарним елементам, як сама держава відчуває неподоланну спокусу і починає карбувати фідучіарні гроші. Тому на практиці товарні стандарти завжди тяжіли до перетворення на змішані, пов'язані з активним державним втручанням.

Слід зауважити, що, незважаючи на всі аргументи, які висуваються багатьма на користь золотого стандарту, нині майже ніхто не прагне справжнього, стовідсоткового золотого стандарту. Ті, котрі, за їхніми словами, хочуть золотого стандарту, майже без винятку мають на увазі чинний стандарт або стандарт, що діяв у 1930-ті роки; вони мають на увазі золотий